

Stanisław Żuławski

Totalitaryzm

Czy stalinizm był nieunikniony?

Czym jest totalitaryzm?

Totalitaryzm jest zjawiskiem nowoczesnym, powstałym w XX wieku. Za państwa o takim ustroju historycy niemal jednoznacznie uznają Związek Sowiecki, III Rzeszę Niemiecką i faszystowskie Włochy. Jednak to ZSRS w największym stopniu zrealizował ideał takiego systemu¹. W kulturze popularnej wizja totalitaryzmu została wyrażona najlepiej przez brytyjskiego pisarza i socjalistę George'a Orwella w „Folwarku zwierzęcym” i „Roku 1984”: brak wolności, totalna kontrola i systemowe kłamstwo odbierające resztki godności. Często totalitaryzm mylnie utożsamia się z dyktaturą lub systemem autorytarnym, choć nie są to zawsze ustroje tożsame. Można powiedzieć, że system totalitarny jest dyktatorski, lecz nie każda dyktatura nosi znamiona totalitaryzmu. Amerykański politolog Carl Joachim Friedrich scharakteryzował to zjawisko w następujący sposób: „Ideologia totalistyczna, partia wzmocniona przez tajną policję i monopolistyczna kontrola przemysłowego społeczeństwa masowego to trzy cechy reżimów totalitarnych, które odróżniają je od innych autokracji”².

Wyznaczniki totalitaryzmu

Naukowo totalitaryzm został zdefiniowany w czasach zimnej wojny. Jego cechy to: dominująca ideologia i monopol państwa na prawdę, jedna masowa partia u władzy z dyktatorem u steru, system państwowego terroru oraz kontroli społecznej w wykonaniu policji politycznej, odebranie obywatelom broni, przejęcie mediów, a także wprowadzenie centralnego

¹ Service R., *Towarzysze. Komunizm od początku do upadku. Historia zbrodniczej ideologii*, Kraków: Wydawnictwo Znak, 2008, str. 376-380.

² Cinpoes R., *Nationalism and Identity in Romania: A History of Extreme Politics from the Birth of the State to EU Accession*. Londyn, Oksford, Nowy Jork, Nowe Delhi, Sydney: Wydawnictwo Bloomsbury Publishing, 2010, s. 70.

planowania w gospodarce³. Oczywiście często ciężko nakreślić ścisłą granicę między władzą autokratyczną a totalitarną – politologia nie jest nauką ścisłą, a w rzeczywistości nie ma ustrojów „idealnych” w rozumieniu pełnej zgodności z założeniami. Przykładowo jedno z pierwszych i teoretycznie modelowych państw totalitarnych, czyli faszystowskie Włochy, ustępowały dalece, mimo ambitnych założeń, swoim odpowiednikom w Rosji czy w Niemczech. Sam Benito Mussolini głosił, że „wszystko dla państwa, nic poza państwem, a przede wszystkim nic przeciw państwu”⁴. Z pewnością cechą wspólną ustrojów totalitarnych, która odcina je od zwykłych dyktatur, będzie ingerencja we wszystkie sfery ludzkiego życia, czyli de facto zniesienie różnicy między tym, co prywatne, a tym, co państwowe. Klasyczna dyktatura charakteryzuje się kontrolą opozycji, ale pozostawia obywatelom wolną rękę w działaniach niepolitycznych – biznesie, rozrywce, kulturze oraz duchowości. Państwo totalne nie daje natomiast żadnej wewnętrznej przestrzeni wolności. Źródeł takich idei można doszukiwać się w państwie idealnym Platona, który postulował usunięcie z niego poetów, aby nie wprowadzali niepotrzebnego zamętu⁵. Państwa totalne niemal z definicji, często mimo deklaratywnego ateizmu, są zawsze teokracjami. Zniesienie racjonalności jest niezbędne dla politycznego uzasadnienia władzy absolutnej, więc idealizowany dyktator uzyskuje funkcje boskie, stając się nieomylnym i wszechwiedzącym. Dlatego tak istotnym wyróżnikiem totalitaryzmu jest ideologia. Hannah Arendt stwierdziła, że fundamentem zarówno komunizmu, jak i narodowego socjalizmu była prosta ideologia, która tłumaczyła sens świata – „walka klas” i „walka ras”.

Totalitarny charakter komunizmu

Związek Sowiecki był modelowym przykładem państwa totalitarnego. Stanowił praktyczną realizację tego, co w swoich wizjach pod koniec XIX

³ Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, Warszawa: Wydawnictwo Świat Książki, 2014, str. 188.

⁴ Peretiatkowicz A., *Państwo faszystowskie (Bilans rządów pięcioletnich)* [w:] „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 1927, 7 (4), s. 208, dostęp online: <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/15520>.

⁵ Bartol K., *Wypędzić poezję, wygnąć poetów. Współczesne interpretacje Platońskiego postulatów* [w:] „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria literacka”, nr 19 (39), Poznań: Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej Uniwersytetu Adama Mickiewicza, s. 25-27, dostęp online: <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/12263/1/Bartol.pdf>.

wieku Karol Marks opisywał jako „dyktaturę proletariatu”. Od samego początku, czyli od przewrotu październikowego, państwo sowieckie było budowane przez jedną partię – bolszewików pod przewodnictwem Włodzimierza Lenina w myśl zasady tzw. centralizmu demokratycznego. Władza była stanowiona przy pomocy dekretów. Gospodarka została znacjonalizowana. Już w trakcie wojny domowej Lenin prowadził eksperyment „komunizmu wojennego” z rekwizycjami żywności i zakazem działalności prywatnej. Nadzór nad realizacją komunistycznego projektu sprawowała tajna policja – Czeka. Organizacja ta miała prawie nieograniczoną władzę, łącząc funkcje policji, sądu i kata. Przeprowadzała rekwizycje oraz wysiedlenia, cenzorowała prasę, a także dokonywała sądów i egzekucji. Jej metodą był terror wymierzony we „wrogów ludu”, a więc wszystkich krytycznych wobec nowego reżimu. W ciągu zaledwie kilku lat wykonała około pół miliona egzekucji i zorganizowała pierwsze sowieckie obozy koncentracyjne⁶. W latach 30. jej rolę przejęło NKWD. Setki tysięcy ludzi trafiło do obozów systemu GUŁAG albo zostało rozstrzelanych w ramach wyroków wydawanych przez tzw. trójki NKWD, czyli specjalne sądy wojenne⁷. Standardy dowodowe były bardzo niskie. Nierzadko za podstawę do aresztowania służył donos od anonimowego informatora. Rodziny ofiar, w tym również dzieci, podlegały represjom automatycznym. Co warto podkreślić, szereg masowych akcji NKWD był związany z prześladowaniem całych kategorii etnicznych. Przykładowo operacja polska NKWD w latach 1937-1938 zakończyła się egzekucją ponad 100 tys. Polaków⁸.

Terror w czasach Stalina

Reżim stalinowski rozwinął metody kontroli oraz terroru do perfekcji. Największą zbrodnią była kolektywizacja rolnictwa i konfiskaty zboża, które doprowadziły do klęski głodu, a w efekcie – śmierci kilku milionów ukraińskich chłopów. Po burżuazji kolejną grupą społeczną uznaną za wroga systemowi byli bowiem kułacy, czyli nieco zamożniejsi,

⁶ Wolton T., *Historia komunizmu na świecie. Kaci*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2021, s. 199-219.

⁷ *Ibidem*, s. 278-314.

⁸ Zechenter A., *Operacja polska NKWD 1937-1938*, ipn.gov.pl, dostęp online: <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/56296,Operacja-polska-NKWD-1937-1938.html>.

samowystarczalni chłopi⁹. W latach 30. XX wieku Józef Stalin przeprowadził tzw. wielką czystkę. Miała ona na celu nie walkę z wrogami klasowymi, którzy już wtedy byli wyeliminowani, lecz z potencjalną wewnętrzną opozycją. Jednym z filarów systemu totalitarnego jest pojęcie wroga. Na wstępnym etapie umacniania władzy jest to wróg wewnętrzny, także na łonie partii. We wszystkich totalitaryzmach pojawiał się czas czyszczenia szeregów z „elementu niepewnego” i podkreślania dbałości o czystość ideową¹⁰. Kryła się za tym zazwyczaj wewnątrzpartyjna walka o dominację lub działanie prewencyjne mające uporać się z rywalami. Tak było również w III Rzeszy, kiedy podczas „nocy długich noży” SS wyeliminowało przywódców konkurencyjnych bojówek SA. W Sowietach był to okres czystek stalinowskich, a w Chinach Mao – rewolucja kulturalna.

Wielka czystka

W ZSRS po konsolidacji władzy przez sekretarza generalnego Józefa Stalina jego rywale, jak Trocki, zaczęli nawoływać do usunięcia rodzącego się dyktatora, a przynajmniej ograniczenia jego wpływów. W atmosferze podejrzeń zamordowano ważnego partyjnego dygnitarza Siergieja Kirowa. Śledztwo w tej sprawie otworzyło cynicznie nakręconą przez Stalina spiralę paranoi, ujawniając siatkę członków partii rzekomo pracujących przeciwko niemu. Pod tym pretekstem Stalin i partia rozpoczęły czystki. Zabijani byli członkowie ugrupowania, dowódcy wojskowi i naukowcy, czyli wszyscy ci, którzy mogli dzięki swojej pozycji, wiedzy czy doświadczeniu nawet hipotetycznie zagrozić Stalinowi. W ich miejsce awansowano ludzi z nizin społecznych¹¹. Niepokornych nie wystarczyło zamordować – musieli się wyrzec swoich przekonań, publicznie przyznać do błędów i pokajać. Unikalnym wynalazkiem sowieckim były tzw. sądy pokazowe. Ich ojcem był główny prokurator ZSRS i rektor Uniwersytetu Moskiewskiego Andriej Wyszynski. W pracy „Teoria dowodów sądowych w prawie radzieckim”, za którą otrzymał Nagrodę Stalinowską,

⁹ Wolton T., *op. cit.*, s. 271-272.

¹⁰ Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994, str. 250-284.

¹¹ Conquest R., *Stalin i zabójstwo Kirowa*, Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza, 1989, s. 19, 22-25.

formułował tezę, że przyznanie się do winy jest już dowodem¹². Wyszyński uzasadniał to tym, że wraz z postępem socjalizmu automatycznie wzrasta świadomość człowieka. Oskarżeni sami przyznają się do winy, bo dokuca im świadomość popełnionych zbrodni. Oczywiście zeznania wymuszano torturami.

Stalinizm czy komunizm?

Jako że marksizm był oficjalną ideologią państwa, wypowiedziano wojnę wszelkim przejawom religii. Teoretycznie obowiązywał ateizm, lecz zakorzenioną w społeczeństwie religijność wykorzystano do zbudowania kultu jednostki. Najpierw postarano się o kult Lenina, chowając go w mauzoleum, ale to Stalin stał się właściwym bóstwem. Nazywano go m.in. „Słońcem Narodów”. W biurach wisiały jego portrety, a ulice i place miast nosiły jego imię. Symbolem kultu Stalina i zarazem strachu przed nim były wielogodzinne oklaski po jego przemowach. Każdy bał się być pierwszym, który je przerwie i zostanie oskarżony o wrogość wobec komunizmu¹³. Panuje popularne przekonanie, że winę za totalitarny ustrój Sowietów ponosi wyłącznie Stalin. Jednak zarówno jego rywal Lew Trocki, jak i poprzednik Włodzimierz Lenin zgodnie uznawali terror za podstawową metodę sprawowania władzy. Marksizm sam w sobie był ideologią tak obcą ludzkiej naturze, że mógł być realizowany tylko w systemie totalitarnym. Fakty jasno wskazują, że Związek Sowiecki nie był wypaczeniem idei komunizmu. Był jej wierną realizacją ze wszystkimi tego konsekwencjami.

¹² Bosiacki A., *Z badań nad polityczną biografią i koncepcją prawa Andrieja Wyszyńskiego* [w:] „Echa Przyszłości”, 2007, nr 8, 153-154, dostęp online: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Echa_Przeszlosci/Echa_Przeszlosci-r2007-t8/Echa_Przeszlosci-r2007-t8-s149-163/Echa_Przeszlosci-r2007-t8-s149-163.pdf.

¹³ Zimmerman M., *Najbardziej absurdalne przejawy kultu Stalina*, ciekawostkihistoryczne.pl, 06.11.2016, dostęp online: <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2016/11/06/najbardziej-absurdalne-przejawy-kultu-stalina/>.